

УДК 37. 015:3

Чепелева Наталія Василівна, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: chepeleva_n@ukr.net

ТЕКСТОВА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ РЕЦИПІЄНТА

Анотація

Подається характеристика найпоширеніших текстових засобів, які впливають на свідомість реципієнта: структурно-сислової організації повідомлення та використання діалогічних прийомів побудови тексту. Показано, що структурно-сислова організація тексту здійснює керуючий вплив на його розуміння. Важливими характеристиками такої організації є інформаційна насиченість твору, яка включає в себе інформацію трьох видів - когнітивну, рефлексивну та регулятивну, а також рівномірний розподіл її по всьому тексту. Діалогічний текст, маючи всі конституційні ознаки власне тексту (інформативність, структурність, цільність, зв'язність тощо), відрізняється більшою комунікативною спрямованістю, яскраво вираженою адресованістю та персоніфікованістю, зіставленням різних смислових позицій. Він має на меті стимулювати виникнення нового знання, ставлення, оцінки у реципієнта, тобто не тільки інформування, але й розвиток особистості.

Ключові слова: текстова інформація, структурно-сислова організація тексту, діалогічні прийоми побудови тексту

Чепелева Наталия Васильевна, действительный член НАПН Украины, доктор психологических наук, профессор, заведующая лаборатории когнитивной психологии Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

ТЕКСТОВАЯ ИНФОРМАЦИЯ КАК ФАКТОР ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ НА СОЗНАНИЕ РЕЦИПИЕНТА

Аннотация

Представлена характеристика наиболее распространённых текстовых средств, воздействующих на сознание реципиента: структурно-смысловой организации сообщения и использование диалогических приёмов построения текста. Показано, что структурно-смысловая организация текста осуществляет управляющее воздействие на его понимание. Важными характеристиками такой организации являются

інформаційна насиченість вироблення, включаючи в себе інформацію трьох видів - когнітивну, рефлексивну і регулятивну, а також рівномірне розподілення її по всьому текстові. Диалогічний текст, маючи всі конституційні ознаки власне тексту (інформативність, структурність, цілісність, зв'язність і т.д.), відрізняється більшою комунікативною спрямованістю, яскраво вираженою адресованістю і персоніфікованістю, співставленням різних смислових позицій. Він має на меті стимулювати виникнення нового знання, ставлення, оцінки у реципієнта, т.е. не тільки інформувати, але й розвиток особистості.

Ключові слова: *текстова інформація, структурно-смислова організація тексту, диалогічні прийоми побудови тексту.*

Chepeleva Natalia Vassilyevna, Full Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, D.Sc. (psychology), Professor, Head of the Department of Cognitive Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine

TEXTUAL INFORMATION AS A FACTOR OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON THE RECIPIENT'S MIND

Summary

Described are the prevalent textual means, which affect the recipient's mind: structural-semantic layout of the text and use of dialogic methods of text composition. The author proves that the structural-semantic layout of the text exerts control influence upon its understanding. Important features of this layout are information richness of the text which includes three types of information - cognitive, reflective, and regulatory, and regular distribution of this information across the text. Dialogic text possesses all constitutional characteristics of the text proper, i.e. information value, structural properties, integrity, connectedness etc., but it features better communicative orientation, pronounced address, personification, and comparison of different semantic positions. It purposes at inciting formation of the new knowledge, attitude, and judgment in the recipient, i.e. not only at informing the subject, but at his/her personal development as well.

Key words: *textual information; structural-semantic layout of the text; dialogic methods of text composition.*

Вербальна комунікація є провідним чинником будь-якої людської діяльності, оскільки саме вербальний канал передачі інформації дає можливість не лише найбільш

ефективно транслювати значення та смисли реципієнту, а й впливати на сприймання та розуміння ним повідомлення, змінюючи таким чином не лише когнітивні, а й емоційно-сміслові структури його свідомості.

Найбільш розповсюдженою формою передачі інформації через вербальний комунікаційний канал є текстова форма, яка дозволяє упорядкувати інформацію, вибудувати повідомлення таким чином, щоб досягнути завдань, які ставив перед собою його автор, зокрема, завдань психологічного впливу на свідомість реципієнта. З цією метою застосовується ціла низка засобів – структурна організація тексту, залучення метатекстових елементів, використання текстів різних жанрів (зокрема, найбільш ефективним є оповідальний жанр), посилення на авторитетні джерела, прийоми, що посилюють діалогічність повідомлення тощо.

Ми зупинимось на найбільш розповсюджених текстових засобах впливу на свідомість реципієнта, до яких належать структурно-смістова організація повідомлення та використання діалогічних прийомів побудови тексту. Однак спочатку дамо коротку характеристику тексту як особливого виду організації повідомлення з огляду на сучасні психологічні та психолінгвістичні дослідження.

Психологічний підхід до тексту тлумачить останній як модель взаємодії автора і реципієнта. Іншими словами, текст розглядається як перетворена форма реальної міжособистісної взаємодії автора і реципієнта, діалогу двох суб'єктів стосовно тих чи інших проблем. Саме повідомлення при цьому виступає не просто як автономна система знакових елементів, а як підсистема більш складної системи мовної комунікації. Тобто, в тексті, з точки зору представників даного підходу, закладені, з одного боку, мета та комунікативний намір автора повідомлення, з іншого – програма роботи реципієнта з ним.

Таким чином, психологічний підхід до тексту вимагає розкриття рамок твору, виходу у позатекстову реальність. Тільки у цьому випадку можливо виявити дійсну сутність тексту, ті його характеристики, які визначають ефективність вербальної комунікації.

Таким чином, адекватна психологічна характеристика тексту повинна включати як власне текст, так й позатекстові фактори: діяльність, у яку він включений, ситуації, на котрі зорієнтований, автора, що створив твір (точніше його представленість у тексті), реципієнта, якому адресований твір та роль якого запрограмована у ньому. Зазначимо, що саме такий підхід дає можливість здійснити повноцінний аналіз тексту не лише як ключової ланки в системі мовної комунікації, а й засобу усвідомлення та об'єктивації особистого досвіду.

Однією з важливих ознак тексту є зв'язність та цільність. Це ті характеристики, без яких текст взагалі неможливий, особливо це стосується першої ознаки. Зв'язність забезпечується сукупністю факторів – логікою викладу, специфічною організацією мовних засобів, комунікативною спрямованістю повідомлення, композиційною структурою.

Можна виділити засоби, що забезпечують зв'язність повідомлення:

- повторення лексичних елементів, компонентів речення та інших лінгвістичних елементів;

- анафора, яка підкреслює, що було сказано раніше, та катафора, яка вказує на подальший розвиток змісту;

- кон'юнкції, що показують, які відношення та зв'язки існують між подіями та ситуаціями, про які йдеться у тексті [10]. Цільність, у свою чергу, забезпечується основним концептом, загальним смислом тексту, у відповідності з яким кожний елемент твору набуває свого закінченого сенсу [3]. Цільність тексту вкорінена у єдності комунікативної інтенції того, хто говорить, та в ієрархії планів (програм) мовленнєвого висловлювання. Цільний текст – це текст, який при переході від одного послідовного ступеня до другого, більш глибокого, кожний раз зберігає смислову тотожність, позбавляючись лише маргінальних елементів [9].

З цільністю тексту тісно пов'язана наступна його характеристика – завершеність, яка, за М.М. Бахтіним, визначається такими факторами: предметно-смисловою вичерпністю; мовленнєвим задумом того, хто говорить, та типовими композиційно-жанровими формами завершення [1]. Перший та найважливіший критерій завершеності висловлювання при цьому, на думку М.М.Бахтіна, – це можливість відповісти на нього, точніше зайняти відносно нього позицію відповіді [1].

Наступною найважливішою конституційною ознакою тексту, тісно пов'язаною з його цільністю, є структурність, оскільки концепт твору об'єктивується у його внутрішній (смисловій) структурі. Будь-який текст являє собою єдність зовнішньої (формальної) та внутрішньої (смислової) структур, які тісно співвідносяться з двома семантичними рівнями твору – поверховим та глибинним [11]. При цьому важливішою для глибокого та адекватного розуміння тексту є його глибинна семантика, у якій закладена відповідь на запитання «для чого все це говориться, в чому суть сказаного насправді?» [12]. Якщо реципієнт не в змозі дати відповідь на це запитання, то це означає, що він залишився на рівні поверхової семантики твору.

Основною ознакою цільності тексту є наявність у його семантиці глибинного рівня, якому підпорядковані всі елементи зовнішньої структури твору. Говорити про

цільність тексту таким чином можна лише у тому випадку, коли всі його елементи тісно пов'язані між собою та підпорядковані загальному концепту, який і є втіленням глибинної семантики повідомлення. З іншого боку, виділити цей концепт, тобто проникнути у глибинну семантику тексту, можна лише за умови його цільності, тобто тісної залежності поверхової семантики твору від його глибинного плану.

Зі структурністю тексту тісно пов'язана така важлива його характеристика, як подільність, котра дає можливість оперувати з фрагментами твору в процесі сприймання. Завдяки цій властивості тексту читач має можливість мислено порівнювати, трансформувати уривки, що дистантно віддалені один від одного, але пов'язані загальним змістом, встановлювати смислові зв'язки між окремими текстовими елементами. Це поняття було запропоновано А.А.Брудним, який зазначав: «Текст є подільним: для психології читання ця властивість тексту має фундаментальне значення. Завдяки подільності читач в змозі мислено зіставити окремі ланцюги змісту, комбінувати їх у сполученнях, що дозволяють глибше проникнути у суть прочитаного. Подільність тексту створює можливість випускати одні його елементи, звертаючись до інших повторно; ця можливість будувати “власний” читацький текст із запропонованого набору елементів реалізується не лише у посібниках з програмованого навчання. По суті будь-яку книгу можна читати вибірково» [2]. Отже, подільність тексту є важливою його якістю. Мірою подільності виступають внутрішня та зовнішня структури повідомлення.

Однією з провідних ознак тексту є його інформативність, яка визначається як здатність твору нести певне повідомлення.

У психологічній та лінгвістичній літературі існують різні підходи до характеристики текстової інформації. Так, на думку Т.М. Дрідзе, інформативність характеризує не абсолютну кількість інформації в тексті, а лишу ту, яку засвоїть реципієнт. У зв'язку з цим оцінкою інформативності тексту слугує міра адекватності розуміння реципієнтом задуму та основної ідеї твору [9].

Деякі автори, характеризуючи текстову інформацію, виділяють основні її види, зокрема І.Ф.Неволін вважає, що текст містить фактологічну, теоретичну та рефлексивну інформацію. Перші два види інформації містять повідомлення про конкретні факти, події, осіб, а також теоретичні положення, які відстоює автор. Для інформації, що належить до рефлексивного рівня, властиві аналіз, оцінювання, узагальнення текстових елементів, викладених раніше [8]. Спираючись на запропоновані види інформаційної насиченості тексту, дослідник запропонував зображувати його структуру у вигляді так званого ДІТЕКСу, тобто графічного втілення смислової структури твору. При цьому на

осі абсцис відкладаються номери відповідних текстових елементів (тобто фрагментів твору, що несуть закінчену думку) у тій послідовності, як вони зустрічаються в тексті, а на осі ординат відкладаються смислові теми твору, розподілені за трьома інформаційними рівнями – фактологічним, теоретичним та рефлексивним [8]. Це дає змогу об'єктивувати просторову організацію тексту, приховану за його зовнішньою лінійною організацією, наочно зобразити не лише смислову структуру тексту, а й характер її розгортання у зовнішній, поверховій структурі повідомлення.

Р.І.Гальперин також виділяє три види текстової інформації, які частково збігаються з класифікацією, запропонованою І.Ф.Неволіним. Розглядаючи інформацію як основну категорію тексту, дослідник вважає, що вона включає у себе змістовно-фактуальну, змістовно-концептуальну та змістовно-підтекстову інформацію [5]. При цьому для художніх текстів характерним є імпліцитний характер змістовно-концептуальної інформації, на відміну від навчальних та наукових, в яких вона виражена в явному плані.

Викликає інтерес і характеристика текстової інформації, запропонована І.І.Васильєвою, яка виділяє такі інформаційні плани повідомлення:

1. Когнітивна інформація, яка пов'язана з фактичним значенням мовних структур, що є її носіями.
2. Індексальна інформація, яка повідомляє про психологічний склад комунікатора - його особистості, властивості, схильності та емоційні стани. Вона допомагає змалювати ставлення комунікатора до себе та інших, визначити роль, яку автор відводить собі як учасникові мовленнєвого спілкування.
3. Регулятивна інформація про хід взаємодії, яка слугує цілям початку, продовження та закінчення самої взаємодії [4].

На наш погляд, ця класифікація є більш продуктивною, оскільки характеризує не лише когнітивний план мовної взаємодії, а й комунікативний, що витікає з визначення дослідником індексальної та регулятивної інформації.

Ми пропонуємо класифікувати текстову інформацію за такими інформаційними планами:

1. Когнітивна інформація, яка в свою чергу складається з фактологічного та теоретичного шарів. Вона містить повідомлення про факти, події, теоретичні положення, закладені в текст його автором.

2. Рефлексивна інформація, котра, в свою чергу, складається з концептуального шару, мета якого – повідомлення реципієнтові авторського розуміння відношень між явищами, фактами, думками, представленими в когнітивному інформаційному плані.

Цієї мети автор досягає, вводючи у текст метатекстові елементи, які дозволяють йому продемонструвати хід власних роздумів або шляхи розв'язання проблем, що ставляться у творі.

Крім того, рефлексивна інформація містить експресивний шар, у якому відбивається авторське ставлення до тих чи інших положень, що викладаються в тексті. Останній інформаційний шар, що входить до рефлексивної інформації, – індексальний. Індексальна інформація вказує на ті чи інші характеристики автора, роль, яку він відводить собі у даному творі. Іншими словами, індексальна інформація мовби репрезентує автора повідомлення, причому незалежно від того, ставить він перед собою таке завдання чи ні.

При цьому рефлексивна інформація, на відміну від когнітивної, не завжди може бути явно виражена в тексті (мовними або немовними засобами). Об'єктивація такої інформації може вимагати від реципієнта великих зусиль, складної розумової роботи. Однак, якщо він залишає цю інформацію поза увагою, то результат розуміння тексту буває невисоким.

3. Останній інформаційний план тексту – регулятивна інформація, основна функція якої – управління процесом сприймання повідомлення. Крім того, наявність у тексті регулятивної інформації дає можливість реципієнтові структурувати його, встановлювати зв'язки між окремими фрагментами твору, допомагає висувати гіпотези щодо подальшого розвитку змісту. Остання функція регулятивної інформації – підвищення інтересу до повідомлення та підтримка його протягом усього процесу взаємодії з ним.

Ми вважаємо, що когнітивний інформаційний план представляє власне текст, рефлексивний – автора, а регулятивний – відповідно реципієнта, що й дає підстави говорити про текст як модель комунікативно-пізнавальної взаємодії автора і реципієнта.

Остання, чи не найсуттєвіша характеристика тексту, особливо художнього, – його діалогічність.

На думку деяких авторів, діалогічність притаманна лише художнім текстам. «Якщо наукова, технічна, фактична і т. ін. інформація транслюється у формі повідомлень, тобто монологічних послань відправника інформації її отримувачам, то художня інформація взагалі не “посилається”, не “повідомляється” – вона народжується в процесі спілкування художника та читача, глядача, слухача, будучи плодом їх спільної активності», - зазначає М.С.Каган [7].

Однак більшість дослідників вважає, що діалогічність притаманна будь-якому повідомленню, незалежно від його жанрової приналежності, і можна лише говорити про

більший чи менший ступінь діалогічності. При цьому дослідники спираються на думки М.М. Бахтіна про твір як цілісне мовленнєве висловлювання, в якому автор транслює не лише якусь інформацію, а й своє ставлення до проблеми. І лише реципієнт, точніше його особистісне включення у текст, доповнює останній, робить твором в істинному значенні цього слова. Будь-який текст має внутрішню діалогічну структуру – він містить як відкриті, так і приховані апеляції до одних авторів, полемізує з поглядами інших, спирається на авторитети, відомі факти, положення (наприклад, шляхом цитування), або піддає їх сумніву [6]. Діалогічний текст містить апеляції до реципієнта, його потреб, запитів, інтересів, він орієнтований на певний рівень знань. Зіставлення різних точок зору, смислових позицій, яке також притаманне діалогічному тексту, має на меті стимулювати виникнення нового знання, ставлення, оцінки у людини, що його сприймає.

Таким чином, характерним для діалогічного тексту є намагання залучити реципієнта до спільного з автором пошуку істини, розв'язання певних теоретичних або практичних проблем. Автор діалогічного тексту претендує не лише на передачу певної інформації, але й на встановлення певного контакту з реципієнтом, трансляцію йому особистісних смислів і прагне до їх прийняття особистістю. У свою чергу недіалогічний текст – це лише виклад готового результату, він не стимулює розумової й комунікативної активності людини, розрахований не стільки на міркування, скільки на пасивне засвоєння інформації. Крім того, діалогічний текст вміщує в собі кілька варіантів розуміння (ступенів свободи розуміння), не задаючи певного, жорстко обмеженого способу інтерпретації. Саме тому діалогічний текст має своєю функцією не тільки інформування, але й розвиток особистості.

На наш погляд, у тексті реалізується два види діалогу – імпліцитний та експліцитний. Перший характеризує відкритий, зовнішній діалог автора тексту з реципієнтом. Засоби експліцитного діалогу виражають пряму орієнтацію на реципієнта, враховуючи його можливі діалогічні реакції. Другий вид діалогу складають засоби, що відображають динаміку розумової діяльності автора тексту, виникнення, розвиток та взаємодію смислових позицій у творі. Засоби такого діалогу відбивають сам процес авторського міркування, причому в тексті фіксуються кроки міркувань автора, мотивовані переходи від однієї думки до іншої.

Отже, діалогічний текст, маючи всі конституційні ознаки власне тексту (інформативність, структурність, цільність, зв'язність тощо), відрізняється більшою комунікативною спрямованістю, яскраво вираженою адресованістю та персоніфікованістю.

Р. Богранд та В. Дреслер виділяють, крім названих вище, ще такі характеристики тексту, які вони називають критеріями:

Іntenціональність, яка пов'язана з настановленням та метою автора повідомлення – тобто з тим, що вони пригнуть зробити за допомогою тексту, наприклад, проінформувати про щось реципієнта, нав'язати йому свою думку, спонукати до певних дій тощо.

Ситуаційність тексту, яка підкреслює важливу роль ситуації, точніше, ситуаційного контексту, у створенні та сприйманні повідомлення.

Інтертекстуальність, яка, з одного боку, передбачає пов'язаність тексту з іншими повідомленнями, з іншого – наявність формальних критеріїв, яка поєднує тексти певних жанрів або типів, наприклад, наративних, описових, інструктивних тощо [10].

При породженні тексту велику роль відіграють соціально-психологічні, когнітивні та лінгвістичні фактори, які позначають як відповідні виміри повідомлення. Так, соціально-психологічний вимір включає різноманітні стратегії, які дозволяють дійти згоди щодо реальності, про яку йдеться у повідомленні. На основі цієї соціально-психологічної обумовленості виникають фрейми та схеми як засоби розуміння та структурування реальності. Вони складають когнітивний вимір тексту. Нарешті лінгвістичний рівень характеризується тематичною структурою, типом та конкретною мовною реалізацією повідомлення.

У зв'язку з цим можна виділити основні принципи аналізу тексту, яких слід дотримуватися у процесі роботи з ним:

- слід якнайточніше зафіксувати умови породження та контекст повідомлення;
- зміст тексту слід зіставити з конкретними подіями та фактами, про які йдеться у повідомленні;
- тексти мають інтерпретувати різні групи реципієнтів, до яких він звернений;
- текст має бути якнайточніше описаний на усіх вказаних вище рівнях.

Припущення про можливість управління процесом розуміння за допомогою текстових засобів висловлювало багато дослідників. Так, зокрема, А.А. Брудний зазначав: “Можна сказати, що текст мов би керує процесом розуміння, починаючи з перших осмислених одиниць поділу в індивіда формується настановлення, пов'язане з прогнозуванням наступного змісту” [2].

Як вже зазначалося, нами запропоновано виділяти в тексті три інформаційних плани – когнітивний, рефлексивний та регулятивний. Перший план містить інформацію про основні теоретичні положення і факти, другий - відображає особливості побудови авторської аргументації, третій - регулювання процесу взаємодії читача з текстом,

керування читацьким сприйманням та розумінням. Було також показано, що структурно-сміслова організація тексту здійснює керуючий вплив на його розуміння. Важливими характеристиками такої організації є інформаційна насиченість твору, яка включає в себе інформацію трьох видів - когнітивну, рефлексивну та регулятивну, а також рівномірний розподіл її по всьому тексту.

Провідну роль в керуванні процесом сприймання та розуміння повідомлення відіграє також включення в його структуру метатекстових елементів, що, як правило, відносяться до регулятивної чи рефлексивної інформації. Це дозволяє акцентувати увагу реципієнта на ключових положеннях тексту, узагальнювати текстовий матеріал, спрямовувати здогадки та очікування реципієнта в бажаному для автора напрямку. Крім того, метатекстова інформація структурує повідомлення, виступаючи своєрідним "маркером" зміни основних тем тексту.

Таким чином, текст як складне, багаторівневе семіотичне утворення не лише моделює взаємодію автора та реципієнта, відображаючи, з одного боку, задум автора, його комунікативний намір, з другого – програму діяльності того, хто його сприймає, а й здійснює вирішальний психологічний вплив на свідомість реципієнта, дозволяючи керувати процесами сприймання та розуміння повідомлення, впливати не лише на когнітивну, а й смислову сферу особистості.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М., 1986.
2. Брудный А. А. Понимание как компонент психологии чтения / А. А. Брудный // Проблемы социологии и психологии чтения. – М. : Книга, 1975. – С. 162–172.
3. Брудный А. А. Психологическая герменевтика / А. А. Брудный. – М. : Лабиринт, 1998. – 336 с.
4. Васильева И. И. О значении идей М.М. Бахтина о диалоге и диалогических отношениях для психологии общения / И. И. Васильева // Психологические исследования общения. – М. : Наука, 1985. – С. 81–94.
5. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
6. Гусев С. С. Проблема понимания в философии / С. С. Гусев, Г. Л. Тульчинский. – М. : Политиздат, 1985. – 192 с.
7. Каган М. С. Мир общения / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 320 с.
8. Неволин И. Ф. О графическом изображении смысловой макроструктуры

текста / И. Ф. Неволин // Вопросы психологи. – 1974. – № 5. – С. 130–135.

9. Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия / под. ред. А.А. Леонтьева. – К. : Изд-во КГУ, 1979.

10. Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак Р. – Х. : Гуманитарный центр, 2009. – 356 с.

11. Чепелева Н. В. Психологія читання тексту студентами вузів / Н. В. Чепелева. – К. : Либідь, 1990. – 100 с.

12. Шрейдер Ю. А. К определению глубинной семантики / Ю. А. Шрейдер // Философские проблемы психологии общения / под. ред. А.А. Брудного. – Фрунзе : Илим, 1976. – С. 105–115.

Ця робота ліцензується відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Авторське право (с) 2011 Chereveva Nataliya Vasylivna Чепелева Наталія Василівна

Отримано: 21.10.2011

Відрецензовано: 04.11.2011

Опубліковано: 18.12.2011